

Agnieszka Szudarek

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6851-9808>

Uniwersytet Szczeciński, Wydział Humanistyczny

email: agnieszka.szudarek@usz.edu.pl

**Decyzje rozwodowe szlachty pomorskiej
w drugiej połowie XVIII i na początku XIX wieku.
Perspektywa antropologiczna**

**An Anthropological Perspective on Divorce Decisions Taken
by Pomeranian Nobility in the Second Half of the 18th
and the Early 19th Century**

Abstrakt

Celem artykułu jest ustalenie przyczyn rozwodów protestanckiej szlachty pomorskiej w drugiej połowie XVIII i na początku XIX wieku oraz zweryfikowanie dotychczasowych ustaleń dotyczących skali rozpadu małżeństw w tej grupie. W literaturze przedmiotu dominuje przekonanie o trwałości związków pomorskich właścicieli ziemskich. Znaczący wzrost liczby rozwodów miał nastąpić dopiero na przełomie XIX i XX wieku. Podstawą badań są genealogiczno-historyczne kroniki rodów. Informacje w nich zawarte umożliwiają przeprowadzenie analizy decyzji rozwodowych. Jej wyniki będą wykorzystane do usytuowania rozwodów w kolektywnej

Abstract

This article aims to establish the reasons behind divorces among the Pomeranian Protestant nobility in the 2nd half of the 18th century and at the beginning of the 19th century, with the intention to verify existing conclusions on the scale of marriage breakdown within that group of Prussian society. The source literature is dominated by the view that relationships built by Pomeranian land owners were durable and a significant growth in the number of divorces was not to occur earlier than the turn of the 20th century. The research is based on information extracted from family and historical chronicles, which allows an examination of divorce decisions.

świadomości szlachty pomorskiej. Podstawą wniosku będzie analiza z zastosowaniem teorii działania koniunkturalnego (*theory of conjunctural action*).

The results of the research will be used to determine the place occupied by divorce in the collective consciousness of the Pomeranian nobility. The conclusions will be drawn from an analysis employing the theory of conjunctural action.

Słowa kluczowe

szlachta, Pomorze pruskie, rozwody

Keywords

nobility, Prussian Pomerania, divorces

Uwagi wstępne

Badania nad rodzinami protestanckiej szlachty pomorskiej dotyczące okresu między pierwszą połową XVIII a początkiem XX wieku, prowadzone głównie w kontekście transformacji pruskich elit agrarnych, pozwoliły ustalić wiele faktów demograficznych wskazujących na zachodzące wówczas zmiany w modelu małżeństwa, związane m.in. z opóźnieniem decyzji małżeńskich i coraz mniejszą przeciętną różnicą wieku między nowożeńcami¹. Ujawniły przy tym, że rozwody wprowadzone na Pomorzu ordynacją kościelną z 1535 roku praktykowane były wśród szlacheckich właścicieli ziemskich w całym objętym badaniami okresie (lata 1725–1905), jednak z widoczną tendencją wzrostową na przełomie XIX i XX wieku². Podobne ustalenia wynikają także z badań nad rodami, związanymi z sąsiednią prowincją brandenburską³, co daje pewien obraz przemian zachodzących

¹ Zob. m.in. Daniel Menning, *Standesgemäße Ordnung in der Moderne. Adlige Familienstrategien und Gesellschaftsentwürfe in Deutschland 1840–1945* (München: Oldenbourg Verlag, 2014); Monika Wienfort, *Der Adel in der Moderne* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2006); René Schiller, *Vom Rittergut zum Grossgrundbesitz. Ökonomische und soziale Transformationsprozesse der ländlicher Eliten in Brandenburg im 19. Jahrhundert* (Berlin: Akademie Verlag, 2003); Heinz Reif, *Adel im 19. und 20. Jahrhundert* (München: Oldenbourg Verlag, 1999); Ilona Buchsteiner, „Besitzkontinuität, Besitzwechsel und Besitzverlust in den Gutswirtschaften Pommerns 1871–1918”, w: *Ostelbische Agrargesellschaft im Kaiserreich und in der Weimarer Republik: Agrarkrise-junkerliche Interessenpolitik – Modernisierungsstrategien*, red. Heinz Reif (Berlin: Akademie Verlag, 1994), 125–140; Robert M. Berdahl, *The Politics of The Prussian Nobility. The Development of a Conservative Ideology 1770–1848* (Princeton: Princeton University Press, 1988); Hanna Schissler, *Preußische Agrargesellschaft im Wandel. Wirtschaftliche, gesellschaftliche und politische Transformationsprozesse von 1763–1847* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1978).

² Ilona Buchsteiner, „Pommerscher Adel im Wandel des 19. Jahrhunderts”, *Geschichte und Gesellschaft* 25 (1999): 365.

³ Schiller, *Vom Rittergut*, 375; Rüdiger von Treskow, „Adel in Preußen: Anpassung und Kontinuität einer Familie 1800–1918”, *Geschichte und Gesellschaft* 17 (1991): 360–362.

wśród szlachty agrarnych, wschodnich prowincji Prus, mimo braku kompleksowych analiz na ten temat, nawiązujących do klasycznego już studium Heinza Reifa na temat katolickiej szlachty westfalskiej⁴.

O ile zwiększenie się liczby rozwodów, wpisujące się w przemiany modernizacyjne końca XIX i początku XX wieku, znalazło w literaturze przedmiotu wiele uzasadnień⁵, o tyle nie poświęcono większej uwagi niewielkiemu ich odsetkowi we wcześniejszym okresie⁶. Szlachtę *in toto* wiąże się bowiem z racjonalną polityką małżeńską, mającą budować pozycję i wpływy rodu, co tym samym implikuje założenie o nierozzerwalności związku. Celem artykułu jest przeanalizowanie decyzji rozwodowych szlachty pomorskiej w 2. połowie XVIII i na początku XX wieku i tym samym odniesienie się do ustaleń Ilony Buchsteiner, mówiących, że do rozpadu małżeństw dochodziło wówczas sporadycznie. Badaniami zostaną objęte genealogiczno-historyczne kroniki rodów pochodzących z tzw. Pomorza pruskiego lub tam osiadłych. Granice tego obszaru zasadniczo pokrywały się z granicami rejencji szczecińskiej i koszalińskiej, tj. dwóch z trzech jednostek administracyjnych utworzonej na początku XIX wieku Prowincji Pomorze (Provinz Pommern). Na tym terenie, w odróżnieniu od tzw. Pomorza szwedzkiego, odpowiadającego po 1815 roku trzeciej z pomorskich rejencji, tj. rejencji stralsundzkiej, obowiązywało Powszechnie Pruskie Prawo Krajowe z 1794 roku, które umożliwiało rozwody, opierając się w tym zakresie na zasadach obowiązujących w kościele protestanckim⁷.

Informacje zawarte w kronikach, zwłaszcza w odniesieniu do starszych pokoleń, są na tyle niekompletne, że nie pozwalają na ilościowe ujęcie skali rozwodów (częsty brak dat zawarcia związków małżeńskich oraz dat rozwodów). Jednak poprzez sposób, w jaki omawiają rozpady mariaży umożliwiają przyjrzenie się decyzjom rozwodowym z perspektywy antropologicznej. Antropologia dysponuje bogatym warsztatem teoretycznym umożliwiającym wyjaśnianie nie tylko tego, jak warunki historyczne i kulturowe wpływają na ludzkie działanie,

---

⁴ Heinz Reif, *Westfälischer Adel 1770–1860. Vom Herrschaftsstand zur regionalen Elite* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1979).

⁵ Ute Frevert, *Mąż i niewiasta. Niewiasta i mąż. O różnicach płci w czasach nowoczesnych* (Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen, 1997), 302–306; Buchsteiner, „Pommerscher Adel”, 365; Wienfort, *Der Adel*, 118–119; Sylvia Paletschek, „Adelige und Bürgerliche Frauen (1770–1870)”, w: *Adel und Bürgertum in Deutschland 1770–1848*, red. Elisabeth Fehrenbach (München: Oldenburg, 1994), 175.

⁶ Dla ziem polskich zobacz: Iwona Kulesza-Woroniecka, *Rozwody w rodzinach magnackich w Polsce w XVI–XVIII wieku* (Poznań–Wrocław: Wydawnictwo Historyczne, 2002).

⁷ Na temat prawa rozwodowego w Prusach zob. Dirk Blasius, *Ehescheidung in Deutschland 1794–1945* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1987); tenże, „Bürgerliche Rechtsgleichheit und die Ungleichheit der Geschlechter. Das Scheidungsrecht im historischen Vergleich”, w: *Bürgerinnen und Bürger. Geschlechterverhältnisse im 19. Jahrhundert*, red. Ute Frevert (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1988).

ale także co kształtuje intencje towarzyszące podejmowanym decyzjom (paradygmat interpretacyjny). W ten sposób łączy się z badaniami nad mentalnością, które pozwalają konstruować modele kolektywnej świadomości, mające kluczowy wpływ na tożsamość materializującą się w działaniu i w konsekwencji przybierającą postać zdarzeń demograficznych⁸. Analiza informacji dotyczących okoliczności i przyczyn rozpadu małżeństw przeprowadzona z uwzględnieniem założeń teorii działania koniunkturalnego (*theory of conjunctural action*) ma prowadzić do usytuowania rozwodów w mentalności szlachty pomorskiej⁹. Tym samym artykuł nie pretenduje do całościowego ujęcia wspomnianej problematyki, stanowiąc jedynie propozycję interpretacyjną informacji zawartych w kronikach genealogiczno-historycznych rodów, a więc odnoszącą się do warstwy tekstualnej tych źródeł.

Postawione cele badawcze przesądzą o podziale artykułu na trzy części. Pierwsza zostanie poświęcona przypomnieniu założeń i wyników badań Ilony Buchsteiner na temat rozpadu małżeństw szlachty pomorskiej. Drugą będzie stanowić omówienie informacji dotyczących decyzji rozwodowych pomorskiej szlachty zawartych w genealogiczno-historycznych kronikach rodów, trzecia zaś obejmie ich interpretację z punktu widzenia teorii działania koniunkturalnego, po uprzednim przedstawieniu jej założeń.

Ujęcie ilościowe

Jak już wspomniano, w badaniach nad polityką małżeńską szlachty pruskiej, zwłaszcza zmianami zachodzącymi w tej dziedzinie w kolejnych pokoleniach, wykorzystuje się zazwyczaj genealogiczno-historyczne kroniki wydawane przez związki rodzinne (*Familienverbände*), czyli stowarzyszenia zrzeszające męskich przedstawicieli rodu, zakładane od około połowy XIX stulecia. Szlachta, czując się zagrożona rosnącymi wpływami mieszczaństwa w sferach, w których dotąd dominowała, podjęła w tym czasie działania integracyjne, zmierzające do obrony swojej pozycji oraz stanowej tożsamości¹⁰. Jedną z realizowanych w tym duchu strategii było umocnienie w świadomości członków rodu jego wielowiekowej

---

⁸ O potrzebie łączenia demografii z badaniami jakościowymi zob. Ewa Frątczak, Monika Młynarska, „Badania jakościowe na użytek demografii”, *Studia Demograficzne* 2 (2007), 152: 3–22.

⁹ Zob. Wojciech Wrzosek, „Po co nam badania nad *mentalité*?”, w: *Historia – mentalność – tożsamość. Studia z historii, historii historiografii i metodologii historii*, red. Karolina Polasik-Wrzosek, Wojciech Wrzosek, Leonid Zaszkiłniak (Poznań: Instytut Historii UAM, 2010), 369–371.

¹⁰ Szerzej na temat działań podejmowanych przez szlachtę w ramach dążeń do tzw. pozostania na szczycie („*Obenbleiben*”) zob. Reif, *Adel*, 29–34.

genealogii i pielęgnowanie pamięci o przodkach poprzez opracowywanie i publikowanie dziejów familii¹¹. Dodatkowo budowany przez nie przekaz miał tworzyć ramy dla szlacheckich norm i zachowań, oddając pośrednio kolektywną mentalność tego stanu i – jak zauważa Daniel Menning – upowszechniając tą drogą wzorzec „prawdziwego szlachcica”¹².

Kroniki stanowiące typ źródeł genealogicznych – mimo swoich braków – wykorzystywane są szeroko do badań demograficznych nad rodziną szlachecką, gdyż umożliwiają obserwację różnych aspektów życia wewnątrzstanowego, także w wymiarze procesualnym¹³. Dla niemieckiej badaczki Ilony Buchsteiner, zajmującej się transformacją elity wiejskiej na Pomorzu, stały się materiałem źródłowym, na podstawie którego poszukiwała odpowiedzi na pytanie, na ile tamtejsi szlacheccy właściciele ziemscy partycypowali w procesie „dopasowywania” się tego stanu w Prusach do nowych realiów społeczno-gospodarczych końca XIX i początku XX wieku. Do tego celu z 16 genealogiczno-historycznych opracowań dziejów rodów pomorskich wyselekcjonowała biografie 1523 szlachciców¹⁴, którzy związani byli z własnością ziemską i urodzili się między 1725 a 1905 rokiem. Stworzona przez nią baza danych objęła tym samym sześć generacji, które zostały scharakteryzowane m.in. poprzez strategie małżeńskie. Rozwody w tych badaniach pojawiają się jednak tylko w kontekście okoliczności zawierania drugich mariaży, co należy podkreślić, gdyż nie zawsze jest to eksponowane w opracowaniach powołujących się na ustalenia I. Buchsteiner¹⁵. Tym samym dane, na podstawie których został wyliczony dla XVIII wieku niski, a dla początku XX wieku wysoki wskaźnik rozwodów (zob. tab. 1) nie uwzględniały przypadków, w których rozwód nie wiązał się z zawarciem ponownego małżeństwa, oraz rozwiedzionych drugich i kolejnych mariaży, a także rozwodów córek z badanych rodów. Wyliczenia te nie oddają więc stosunku szlachty do

---

¹¹ Włodzimierz Stepiński, „Procesy integracyjne w obrębie rodów szlacheckich na Pomorzu Zachodnim”, w: *Rodzina pomorska*, red. Józef Borzyszkowski (Gdańsk: Nadbałtyckie Centrum Kultury, Instytut Kaszubski, 1999), 170–189.

¹² Menning, *Standesgemäße Ordnung*, 303–315.

¹³ Jacques Dupâquier, „Genealogia i demografia historyczna”, *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny* 43 (1981), 4: 317, 321–322. Zob. też: Guy Brunet, Alain Bideau, „Démographie historique et généalogie”, *Annales de Démographie Historique* 2 (2000): 101–110; Alain Bideau, Michel Poulain, „De la généalogie à la démographie historique: généalogie ascendante et analyse démographique”, *Annales de Démographie Historique* (1984): 55–69. Por. Piotr Guzowski, „Demografia rodziny szlacheckiej w świetle najnowszych badań genealogicznych”, *Przeszłość Demograficzna Polski* 20 (2001): 7–11.

¹⁴ I. Buchsteiner we wstępie podaje liczbę 1524 biografii, ale nie potwierdza tego sumą danych zawartych w tabelach. Buchsteiner, „Pommersche Adel”, 344–346, 364.

¹⁵ Ulrike Gleixner, „Geschlechtergeschichte verändert Geschichtsbilder: Das zweifache Leben der *Effi Briest*”, w: *Faltenwürfe der Geschichte. Entdecken, entziffern, erzählen*, red. Sandra Maß, Xenia von Tippelskirch (Frankfurt–New York: Campus Verlag, 2014), 379–380.

rozwodów, przy założeniu, że jego projekcją jest liczba rozpadających się w ten sposób małżeństw.

Tabela 1. Rozwody poprzedzające drugie małżeństwa szlacheckich właścicieli ziemskich urodzonych w latach 1725–1905 na Pomorzu i Brandenburgii

Region	Poko- lenie	Cezury czasowe	Liczba małżeństw ogółem	Z tego liczba drugich małżeństw		Liczba rozwodów poprzedzających drugie małżeństwo	
				bez- względna	względna (%)	bez- względna	względna (%)
Pomorze pruskie	I	1725–1755	99	27	27,3	2	7,4 ^a
	II	1756–1785	107	18	16,8	3	16,7
	III	1786–1815	168	21	12,5	8	38,1
	IV	1816–1845	193	26	13,5	4	15,4
	V	1846–1875	304	51	16,8	15	29,4
	VI	1876–1905	252	46	18,3	35	76,1
Branden- burgia	I	1725–1755	.	.	.	.	.
	II	1756–1785	177	24	13,6	6	25,0
	III	1786–1815	271	49	18,1	7	14,3
	IV	1816–1845	305	48	15,7	8	16,7
	V	1846–1875	294	22	7,5	7	31,8
	VI	1876–1905	.	.	.	.	.

^a I. Buchsteiner w tym miejscu podaje 2%, co zapewne wynika z mylnego odniesienia liczby rozwodów do wszystkich małżeństw zawartych w tym pokoleniu.

Źródło: zestawienie własne na podstawie danych zawartych w pracach: I. Buchsteiner, „Pommer-sche Adel”, 364–365; Schiller, *Vom Rittergut*, 375.

Na podobnym materiale źródłowym badania dotyczące wielkiej własności ziemskiej w prowincji brandenburskiej w tym samym okresie przeprowadził René Schiller. Oparł on je jednak na znacznie większej liczbie przypadków¹⁶. Mimo że rozwody ujął również tylko z perspektywy przyczyn drugich małżeństw, jednak z jego wyliczeń wynika, że ich udział w poszczególnych generacjach szlachty brandenburskiej utrzymywał się wciąż na podobnym, wysokim poziomie (zob. tab. 1). Zresztą w Prusach uwarunkowania religijne i prawne powodowały, że skala rozwodów była dość duża w porównaniu do innych obszarów Niemiec. W latach 1818–1822 na terenie prowincji Pomorze jeden rozwód w rozrachunku rocznym przypadał na 476 zawartych małżeństw, podczas gdy w tym samym czasie w katolickiej Westfalii stosunek ten kształtował się na poziomie 1 do 3466¹⁷.

¹⁶ I. Buchsteiner przeanalizowała biografie 1523 szlacheców, a R. Schiller 3246. Schiller, *Vom Rittergut*, 21.

¹⁷ Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, I HA, Rep. 84a, Nr 49034, k. 3.

Warto też dodać, że o ile we wcześniejszych badaniach rozwody przypisywano głównie niższym warstwom społecznym, o tyle w nowszej literaturze panuje już opinia, że na przełomie XVIII i XIX wieku wśród szlachty nie były one rzadkością¹⁸.

René Schiller, szukając źródeł wysokiego poziomu rozwodów wśród brandenburskich właścicieli ziemskich (zob. tab. 1), wskazał na rozczarowanie brakiem potomstwa, przede wszystkim dziedzica dóbr¹⁹. Sytuacja ta była jedną z głównych przesłanek do rozwodu w pruskim Landrechcie, który, jak już wspomniano, przeniósł do prawa świeckiego obowiązujące w tej materii normy protestanckie²⁰ i kazuistycznie wyliczył wszystkie uprawniające do niego przypadki²¹. Bezdzielnosc, czy szerzej – niezdolnosc do wypełniania powinności małżeńskiej, była jedną z jedenastu głównych przyczyn mogących doprowadzić do rozwodu, obok: cudzołóstwa, złośliwego opuszczenia, odmówienia powinności małżeńskiej, szaleństwa i obłąkania, nastawania na życie współmałżonka, skazania na ciężką i hańbiącą karę, nieporządnego zachowywania się: pijaństwa, rozrzutności itp., niemożności utrzymania żony przez męża lub odmówienia tego utrzymania, zmiany przez męża wyznawanej religii oraz tzw. nieprzewycięzonego wstrętu. Dziesięć pierwszych przypadków uprawniało do żądania rozwodu tylko przez stronę skrzywdzoną. Ostatni zaś stanowił podstawę do rozłączenia małżeństwa za obopólną zgodą²². To liberalne prawo rozwodowe próbowano ograniczyć w latach 40. XIX wieku, lecz dopiero nowy kodeks prawa cywilnego obowiązujący od 1900 roku ograniczył przypadki, w których możliwe było ubieganie się o rozwiązanie małżeństwa. Tej próbie stabilizacji życia rodzinnego zadała cios I wojna światowa. Po jej zakończeniu statystyki odnotowują znaczny odsetek rozpadu związków, co także widoczne jest w wynikach badań I. Buchsteiner (zob. tab. 1, pokolenie VI)²³.

---

¹⁸ Zob. Monika Wienfort, *Verliebt, Verlobt, Verheiratet. Eine Geschichte der Ehe seit der Romantik* (München: C.H. Beck, 2014).

¹⁹ Schiller, *Vom Rittergut*, 376.

²⁰ Por. Hartwig Dieterich, *Das protestantische Eherecht in Deutschland bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts* (München: Claudius Verlag, 1970), 105–108.

²¹ Blasius, *Ehescheidung*, 23–27.

²² Tamże, 27–33.

²³ Szczegółowe rozważania na ten temat zob. Dariusz Szudra, „Kryzys małżeństwa a I wojna światowa na przykładzie rozwodów w Prusach, z uwzględnieniem tzw. Wielkiego Niemieckiego Wschodu”, w: *Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku. Struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze*, red. Cezary Kukło (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2008), 531–572.

Ujęcie jakościowe

Rozstrzygnięcie o stosunku szlachty pomorskiej do rozwodów, czy też szerzej, o usytuowaniu rozwodu w mentalności tego stanu tylko na przykładzie decyzji rozwodowych właścicieli ziemskich, budzi wiele wątpliwości, tak jak i pominięcie rozpadu drugich i kolejnych małżeństw czy wykluczenie z pola analizy małżeństw córek szlacheckich. Ponowne wejrzenie na karty kronik rodów może przełamać ten deficyt informacji i osadzić rozwody w nowych kontekstach oraz skoncentrować się na ich interpretacji przez szlachtę.

W dziesięciu kronikach rodów wywodzących się z Pomorza lub na Pomorzu osiadłych²⁴ udało się zidentyfikować i przyporządkować do pierwszych dwóch generacji w sumie 30 rozwodów. Na potrzeby analizy podzielono je według kryterium płci na rozwody synów i córek szlacheckich, te zaś na przeprowadzane w małżeństwach powiązanych lub niepowiązanych z własnością ziemską. W przypadku córek kryterium to odniesiono do statusu rodziny, z której się wywodziły. O wyborze wykorzystanych publikacji źródłowych zadecydowała data ich wydania. Najstarsze z nich są najobfitsze w materiał informacyjny, jednak nie tylko to przesądziło o wybraniu ich do badań. Kroniki powstawały pod kontrolą zlecających ich opracowanie związków rodzinnych, co prowadzi do założenia, że w warstwie tekstualnej zawarty został stosunek szlachty do rozwodów. Jest to o tyle istotne, że kroniki miały pielęgnować stanowe tradycje, stąd też można przyjąć, iż eksponowane przez nie treści nie są przypadkowe, bowiem podporządkowane budowaniu wzorca osobowego „prawdziwego szlachcica”.

W małżeństwach osób urodzonych w I generacji objętej badaniem (1725–1755) ustalono dziesięć rozwodów w małżeństwach synów i trzy rozwody

²⁴ [Udo von Bonin], *Geschichte des Hinterpommerschen Geschlechts von Bonin bis zum Jahre 1863* (Berlin: Verlag der Königlichen Geheimen Ober-Hofbuchdruckerei, 1864); E. von Glasenapp, *Vollständige Genealogie des alt-hinterpommerschen Geschlechts der Erb-, Burg- und Schlossgesessenen von Glasenapp* (Berlin: Vossische Buchhandlung, 1897); Fritz von Kameke-Cratzig, *Beiträge zur Geschichte der Familie von Kameke* (Cöslin: C.G. Hendeß, 1892); H. Kypke, *Geschichte des Geschlechts von Kleist*, 3. Theil, 2. Abtheilung: *Tychow-Dubberower Linie* (Berlin: Schindler, 1882); tenże, *Geschichte des Geschlechts von Kleist*, 3. Theil, 3. Abteilung: *Muttrin-Damenschen Linie* (Berlin: Schindler, 1885); Hermann von Lettow, *Beiträge zur Geschichte des Geschlechtes von Lettow-Vorbeck. Gesammelt und im Auftrage der Familie*, 2. Theil: *Genealogie* (Stolp, 1882); Berthold Schmidt, *Geschichte des Geschlechts von Maltzan und von Maltzahn*, 2. Abteilung, 4. Band: *Aus dem 18. bis 20. Jahrhundert. Im Auftrag des Geschlechts* (Schleiz, 1926); Georg Schmidt, *Die Familie v. Manteuffel (Stamm Poplow des Pommerschen Geschlechts)* (Berlin: Kommissionsverlag von J.A. Stargardt, 1913); *Sieben Jahrhunderte Flemmingscher Chronik. Eine Festgabe zum Jahre 1909. Herausgegeben im Auftrage der Familie*, 1. Band: *Personengeschichte des burg-und schlossgesessenen Geschlechts derer von Flemming* (Goerlitz: 1909); Julius Graf von Wartensleben, *Nachrichten von dem Geschichte der Grafen von Wartensleben*, 2. Theil: *Biographische Nachrichten* (Berlin: Albert Nauck und Comp, 1858); L. Wegner, *Familien Geschichte der von Dewitz. In Selbstverlag der Familie*, 1. Band (Naugard, 1868).

w małżeństwach córek szlacheckich, które zostały przeprowadzone między początkiem lat 70. XVIII wieku a rokiem ok. 1810. Spośród dziesięciu synów szlacheckich czterech zakwalifikowanych zostało do kategorii posiadaczy ziemskich, sześciu zaś przyporządkowano do kategorii szlachty niezwiązanej z własnością ziemską (pięciu oficerów, jeden przedstawiciel biurokracji).

Posiadacze ziemscy rozwodzili się i zawierali kolejne związki małżeńskie. W badanej grupie postąpiło tak trzech z czterech szlachciców, przy czym tylko jednemu z nich rozwiedziona żona urodziła uprzednio syna. Dwóch doczekało się potomstwa w kolejnym związku. Również w przypadku dwóch posiadaczy ziemskich kroniki szerzej odnotowały przyczyny rozwodów, obciążając żony winą za rozpad małżeństwa. Wymieniały cudzołóstwo, którego owocem było dziecko, oraz hazard i łączące się z nim zadłużenie włości. Natomiast czwarty z posiadaczy zakończył rozwodem nie pierwsze, a drugie małżeństwo, które uprzednio zawarł jako wdowiec z dziećmi. Siedem miesięcy po sądowym orzeczeniu rozwodu i decyzji o wypłacaniu byłej żonie renty na utrzymanie ożenił się po raz trzeci z kobietą, która kilka miesięcy później urodziła mu kolejnego potomka.

Z grona oficerów czterech rozwiodło się, nie żeniąc powtórnie, przy czym dwóch z nich z rozwiedzionego małżeństwa posiadało potomstwo, zaś jeden po zakończeniu bezdzietnego i – jak głosi kronika – nieszczęśliwego mariażu, doczekał się go z drugiej żony. Z kolei szlachcic zakwalifikowany do grupy biurokracji rozwodem zakończył swoje pierwsze, trwające 28 lat małżeństwo i to z inicjatywy żony, która niebawem ponownie stanęła na ślubnym kobiercu z przedstawicielem mieszczaństwa wyedukowanego, on sam zaś nie ożenił się już powtórnie.

Córki szlacheckie, których małżeństwa zakończyły się rozwodem, pochodziły: jedna z rodziny ziemiańskiej, dwie z rodzin oficerskich. Każda z nich zawarła małżeństwo odpowiednie stanowi i rozwodziła się z innego powodu. W pierwszym przypadku powodem był prawdopodobnie brak potomstwa, w drugim (jako jedynym przeprowadzonym z inicjatywy żony) przyczynę stanowiło nieudane pożycie, w trzecim zaś kronika wskazywała na chorobę umysłową szlachcianki. W tych okolicznościach w kolejne związki wstąpiły tylko pierwsze z wymienionych, z tym że szlachcianka rozwiedziona z powodu bezdzietności nie urodziła również potomstwa w kolejnym małżeństwie, zaś jej drugi mąż, posiadacz włości, nie rozwiódł się z nią, mimo że na nim kończyła się gałąź rodu. W drugim przypadku natomiast kolejny związek szlachcianki, która doprowadziła już do rozpadu swojego pierwszego małżeństwa, także zakończył się rozwodem. Tym razem jednak stroną winną był mąż (brat matki), który – jak podaje kronika – nie czuł się w tym związku szczęśliwy i rozwodząc się, zobowiązał się wypłacić żonie wysokie zadośćuczynienie.

Z powyższych informacji wynika kilka prawidłowości dotyczących decyzji rozwodowych objętej badaniem I generacji pomorskiej szlachty. Odnośnie do szlachciców okazuje się, że tylko w połowie przypadków rozwody poprzedzały drugie i kolejne małżeństwa, przy czym po rozwodzie częściej powtórnie żenili się posiadacze dóbr ziemskich niż oficerowie i przedstawiciele biurokracji. W przypadku tych pierwszych także powody rozpadu małżeństwa były bardziej racjonalne, gdyż rozwodzili się oni z przyczyn, które można uznać za obiektywne i zagrażające dalszemu funkcjonowaniu rodziny. Nie znaczy to jednak, że właścicielom dóbr obce były porywy namiętności, jednak to przede wszystkim w grupie oficerów „nieszczęśliwe małżeństwo” było najczęściej uznawane za wystarczający powód do jego zakończenia. Nasuwa się także przypuszczenie, że bezdziejność jako przyczyna rozwodu mogła być w niektórych przypadkach traktowana instrumentalnie, gdyż zdarzały się małżeństwa właścicieli ziemskich, które trwały latami, mimo iż nie przynosiły potomstwa. Warto też zauważyć, że córki po rozpadzie związku zwykle ponownie stawały na ślubnym kobiercu. Wynika z tego, że status rozwiedzionej nie mógł być piętnujący, skoro nie tylko znajdowały kandydatów na mężów, ale i zgadzały się na to, by rozwodem zakończyć kolejny mariaż. Wśród analizowanych przypadków do rzadkości należały jednak te małżeństwa, które rozpadały się z inicjatywy kobiet, podobnie jak i rozwody, w których wina leżała wyłącznie po stronie męża, zmuszonego tym samym do zapewnienia żonie utrzymania. Występująca w kronikach próba wyjaśnienia przyczyn rozwodu poprzez formułę „nieszczęśliwego małżeństwa” może sugerować, że szlachta pomorska w drugiej połowie XVIII wieku, zwłaszcza ta niepowiązana bezpośrednio z własnością ziemską, postrzegając małżeństwo jako związek mający dać satysfakcję emocjonalną. Jeżeli więc nie spełniał on tego warunku, otwierała się droga do rozwodu i powtórnych mariaży zarówno kobiety, jak i mężczyzny. Nie blokowały jej ani względy religijne, ani polityka familijna stojąca na straży interesów gospodarczych rodziny, które mogły zostać naruszone przez decyzje rozwodowe.

II generacja, urodzona między rokiem 1756 a 1785, wnosi do tego obrazu pewne zmiany. Po pierwsze widoczny jest ogólny wzrost liczby rozwodów z trzynastu do siedemnastu, po drugie zaś dochodzi niemal do zrównania ilościowego rozpadów związków w kategoriach synów (dziewięć) i córek (osiem) szlacheckich oraz w kategoriach synów związanych (czterech) i niezwiązanych z własnością ziemską (pięciu). Chronologicznie rozwody te nakładają się w dużej mierze na rozwody I generacji, bowiem przypadają na okres między końcem lat 70. XVIII wieku a latami 20. wieku XIX.

Z grona pięciu posiadaczy włości trzech rozwodziło się i nie ożeniło ponownie, przy czym tylko jeden nie miał potomka, dwóm pozostałym rozwiedzione żony urodziły uprzednio dzieci. O ile w pierwszym przypadku można więc

przypuszczać, że przyczyną rozwodu mogła być bezdzietność, o tyle w pozostałych dwóch kroniki wyraźnie wskazują przyczyny rozpadu związku. Były to: rozrzutność żony i bliżej niesprecyzowane niewłaściwe zachowanie męża, które spowodowało, że opieka nad dziećmi (ale bez renty) została przyznana żonie. Ewenementem w tej grupie jest czwarty szlachcic, który na ślubnym kobiercu stawał aż trzy razy, rozwodząc się przy tym z drugą żoną, którą poślubił jako bezdzietny wdowiec.

Spśród pięciu oficerów trzech po rozwodzie wstąpiło ponownie z związku małżeńskie, przy czym jeden z nich ożenił się jeszcze i trzeci raz. Kronika nie podaje jednak, czy drogę do tego otworzył kolejny rozwód, czy też śmierci żony. Każdy z nich jednak posiadał potomstwo z pierwszego, rozwiedzionego małżeństwa. Ciekawymi przypadkami są biografie dwóch oficerów, którzy nie zdecydowali się na powtórne małżeństwo po rozwodzie. Pierwszy oficer, wnioskując o zakończenie związku, jako powody podał bezdzietność i brak zgody między nim a żoną; nie poślubił już kolejnej kobiety, zaś po rozwodzie córkę urodziła mu jego gospodyni. Drugi przypadek dotyczy młodego szlachcica, który zawarł nierówny stanowo związek małżeński z córką mistrza kowalskiego. Prawdopodobnie uczynił to bez wymaganych w takich sytuacjach pozwoleń, co upoważniło jego ojca do złożenia wniosku o rozłączenie małżeństwa, co też wkrótce nastąpiło. Mimo rozwodu w kolejnych latach była żona urodziła mu czworo dzieci i dopiero jej ponowny mariaż spowodował, że emocjonalna relacja między byłymi małżonkami nie owocowała kolejnymi dziećmi.

Wśród ośmiu rozwiedzionych córek szlacheckich zdecydowana większość, czyli pięć, została zdefiniowana jako pochodząca z rodzin osiadłych na włościach, trzy zaś jako pochodzące z rodzin oficerskich. W pierwszej grupie cztery zakończyły rozwodem pierwsze małżeństwo. Większość z nich (trzy) nie urodziła dziecka pierwszemu mężowi, podobnie jak i kolejnym mężczyznom, z którymi stawały na ślubnym kobiercu. Czwarta miała syna z pierwszego związku. Nie podarowała jednak dzieci drugiemu mężowi, co być może stanowiło przyczynę zakończenia małżeństwa rozwodem. Odosobniony przypadek stanowi piąta szlachcianka wywodząca się z rodziny posiadającej włości, gdyż dla niej rozwodem zakończyło się drugie małżeństwo, które zawarła jako bezdzietna wdowa.

Z rozwiedzionych córek oficerów dwie stanęły ponownie na ślubnym kobiercu, przy czym żadna z nich nie miała dzieci z poprzednich związków, podobnie jak i trzecia, która po rozwodzie mieszkała u siostry.

Z powyższego omówienia wynika więc, że posiadacze ziemscy należący do drugiej generacji nie mieli tak zracjonalizowanych decyzji rozwodowych, jak urodzeni w pierwszej. Według kronik kończyli związek, jeżeli był nieszcześliwy, a dotychczasowe pożycie zaowocowało już narodzinami dziedzica włości. Nadzędność celu prokreacyjnego małżeństwa wynika też z decyzji rozwodowych

oficerów, którzy byli bardziej skłonni do zakończenia nieszczęśliwego małżeństwa, jeśli posiadali potomstwo. Przypuszczenie to potwierdzają również rozwody córek szlacheckich, które nie urodziły mężom dzieci. Za cechę charakteryzującą drugą generację należy uznać również przypadki mężczyzn zawierających nie tylko drugie, ale i trzecie związki małżeńskie (zarówno wśród oficerów, jak i posiadaczy ziemskich), ale przede wszystkim obecne w biografjach dwóch szlachciców zachowania, które stoją w sprzeczności z normami moralnymi (dzieci pozamałżeńskie). Co więcej, zestawienie rozwiedzionych z obu generacji pozwala wychwycić replikację decyzji rozwodowych w kręgu najbliższej rodziny: ojciec–syn, ojciec–córka, brat–siostra.

W poszukiwaniu przyczyn

Poszukiwanie przyczyn decyzji rozwodowych w kryzysie moralnym wynikającym z sytuacji politycznej i gospodarczej, w jakiej znalazło się Pomorze na przełomie XVIII i XIX wieku, we wpływie myśli oświeceniowej czy w racjonalizmie, który zawładną teologią ewangelicką, stanowi bardzo istotny kontekst dla omawianego problemu²⁵. Nie wskazuje jednak na rzeczywiste podłoże rozwodów uwarunkowanych przede wszystkim uwikłaniem jednostki w różne sfery jej aktywności, ale i w pewien system wyobrażeń o świecie, poprzez który interpretuje rzeczywistość. Spojrzenie z tej antropologicznej perspektywy na decyzje rozwodowe jako zdarzenia demograficzne umożliwia interdyscyplinarna teoria działania koniunkturalnego (*theory of conjunctural action*, TCA) sformułowana jako pewna rama koncepcyjna do badań nad rodziną, jej zróżnicowaniem i zachodzącymi w niej zmianami²⁶. Stanowi ona rozszerzoną i zmodyfikowaną wersję modelu struktury dualnej (*dual structure model*), stworzonego przez Williama H. Sewella Jr. i bazującego na założeniach teorii strukturacji (*structuration theory*) Anthony'ego Giddensa i koncepcji habitusu Pierre'a Bourdieu²⁷. Jak podkreśla

²⁵ Zygmunt Szultka, „Dynamiczne przeobrażenia wsi i rolnictwa w drugiej połowie XVIII i początkach XIX wieku”, w: *Historia Pomorza*, red. Gerard Labuda, t. 2 do roku 1815, cz. 3: *Pomorze Zachodnie w latach 1648–1815* (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2003), 567–653; Zygmunt Szultka, Alfred Wielopolski, „Wpływ wydarzeń politycznych na sytuację na Pomorzu Zachodnim”, w: tamże, 749–786; Zygmunt Szultka, „Stosunki religijne i kościelne”, w: tamże, 842–874.

²⁶ Teoria ta stała się podstawą do analizy zmian zachodzących w rodzinie amerykańskiej – Jennifer A. Johnson-Hanks, Christine A. Bachrach, S. Philip Morgan, Hans-Peter Kohler, *Understanding Family Change and Variation: Toward a Theory of Conjunctural Action* (Dordrecht: Springer, 2011).

²⁷ „Introduction”, w: tamże, XIV; William H. Sewell, Jr., „A Theory of Structure: Duality, Agency and Transformation”, *American Journal of Sociology* 98 (1992), 1: 1–29. Zob. też: Agnieszka Cybal-Michalska, „Podmiot i struktura społeczna w teorii A. Giddensa – rekonstrukcja i krytyka”, *Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja* 62 (2013), 2: 7–31.

Ewa Frątczak, łączy więc w sobie wiele uznanych już w nauce poglądów, integrując je i konfigurując w innych relacjach, odwołując się przy tym do najnowszych osiągnięć nauk społecznych, nauk o człowieku i nauk biologicznych²⁸. W ostatnich latach przybywa zresztą publikacji, które pod względem metodologicznym sytuują się na przecięciu demografii i antropologii. Łączenie warsztatu badawczego obu nauk praktykowane jest od dawna, jednak napotyka wciąż piętrzące się trudności wynikające chociażby z odmiennego definiowania tych samych pojęć²⁹. Mimo wciąż toczących się debat³⁰ przyjmuje się jednak, że demografia antropologiczna nie wyszła jeszcze z etapu budowy własnego aparatu metodologicznego i testuje kolejne teorie mające wyjaśnić i umożliwić lepsze zrozumienie kierunku przemian demograficznych, w tym i relacji między statystycznymi prawidłowościami a ich kulturowymi znaczeniami³¹.

Teorię działania koniunkturalnego na łamach czasopisma „Demographic Research” w 2007 roku przedstawiła amerykańska badaczka Jennifer Johnson-Hanks. Odwołując się do wielu przykładów zaczerpniętych z życia współczesnego społeczeństwa amerykańskiego, ukazała okoliczności mające kluczowy wpływ na podejmowane przez ludzi decyzje³². Osadzenie tych decyzji w procesie długiego trwania i uzależnienie od uwarunkowań mających swoje źródło w przeszłości pozwala wykorzystać teorię działania koniunkturalnego do poszukiwania odpowiedzi na pytanie o genezę zachowań ludzkich także w odniesieniu i do wcześniejszych pokoleń.

Kluczową rolę w teorii działania koniunkturalnego odgrywa definiowanie struktury społecznej, która kieruje ludzkim działaniem. William H. Sewell Jr.

---

²⁸ Ewa Frątczak, „Rodzina: refleksje nad zmianą i jej kontekstem teoretycznym” w: *O racjonalną politykę rodzinną. Rodzina formacją niezastąpioną? Księga Jubileuszowa Profesor Bożeny Balcerzak-Paradowskiej*, red. Marek Bednarski, Zofia Czepulis-Rutkowska, Dorota Głogosz (Warszawa: Centrum Partnerstwa Społecznego „Dialog” im. Andrzej Bączkowski, 2017), 38.

²⁹ Laura Bernardi, *An Introduction to Anthropological Demography*, MPIDR Working Paper 2007-031 (Rostock: Max Planck Institute for Demographic Research, 2007), 3–5, dostęp 9.09.2018, <https://www.demogr.mpg.de/papers/working/wp-2007-031.pdf>. Zob. też uwagi dotyczące rozbieżności w rozumieniu pojęcia „kultura”: Christine A. Bachrach, „Culture and Demography: Form Reluctant Bedfellows to Committed Partners”, *Demography* 51 (2014), 1: 3 i nn. Omówienia pierwszych prac na ten temat wraz z komentarzem i szczegółową literaturą zob. Mikołaj Szoltysek, „Od strategii przetrwania do międzypokoleniowej wymiany – perspektywa antropologiczna w badaniach nad rodziną, gospodarstwem i pokrewieństwem”, *Przeszłość Demograficzna Polski* 23 (2002): 143–163; tenże, „Czy antropologia »odkupi« demografię?”, *Historyka. Studia Metodologiczne* 35 (2005): 171–183; tenże, „Antropologiczna demografia, demograficzna antropologia. W stronę hybrydalnych obszarów badawczych”, *Lud. Organ Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego i Komitetu Nauk Etnologicznych* 90 (2006): 177–191.

³⁰ Frątczak, „Rodzina”, 28–44.

³¹ Jennifer Johnson-Hanks, „What Kind of Theory for Anthropological Demography?”, *Demographic Research* 16 (2007): 4–9.

³² Johnson-Hanks, „What Kind”, 1–26.

rozumie ją jako układ schematów, reguł działania nadających kształt życiu społecznemu, które jednocześnie uczestniczą w ich reprodukcji. To powtarzające się wzorce życia społecznego, które funkcjonują i tworzą społeczeństwo, począwszy od systemu gospodarczego, poprzez język, skończywszy na etykiecie obowiązującej przy powitaniu³³. W tym ujęciu współczynniki demograficzne – jak podkreśla J. Johnson-Hanks – są produktem działań społecznych, które zachodzą w wyniku oddziaływania elementów struktur społecznych oraz pojawiających się przypadkowo okoliczności, faktów itp., które składają się na krótkoterminowe konfiguracje określonych kontekstów, czyli układów zdarzeń z różnych dziedzin życia, tworzących tzw. koniunktury. Koniunktury te „odczytywane” przed aktorów społecznych prowadzą do zbudowania z tego układu kontekstów tzw. konstruktów, czyli ich interpretacji wywołujących konkretne postawy behawioralne przyjmujące postać zdarzeń demograficznych³⁴.

Podstawowe znaczenie w teorii zdarzeń koniunkturalnych ma określenie tego, co wpływa na sposób interpretacji kontekstu i podjęcie określonych działań. Konstrukt nie jest bowiem wynikiem autonomicznych, racjonalnych przesłanek. Jest reakcją, która wiąże się z wyborem sposobu działania, ale związanego tylko z pewnym zestawem możliwości, czy inaczej – schematów. Percepcja świata przez schematy, czyli pewne akceptowane sposoby działania czy rozumienia rzeczywistości wynika z cech konstrukcyjnych ludzkiego mózgu. Ludzie niemal zawsze więc reagują poprzez schematy. Interpretują otoczenie przez istniejące już kategorie i wartości, zaś ich działania reprodukują te schematy, które poznali w procesie socjalizacji. Oznacza to, że zachowują się tak, a nie inaczej nie dlatego, że rozważyli wszystkie możliwości i wybrali to, co dla nich najlepsze, ale dlatego, że są przyzwyczajeni lub predysponowani do działania w ten sposób. Skłonności te są więc produktem przeszłych doświadczeń mających miejsce w „ich” społeczności, której członkowie działali opierając się na podobnie skonstruowanych predyspozycjach. Konsekwencją tej sytuacji jest odtworzenie w działaniu świata, do którego owe predyspozycje należą, ale i modelowanie go dla kolejnych pokoleń (dualność struktury), zwłaszcza w sytuacji, gdy jednostki (podmioty sprawcze) zmuszone są do wprowadzania zmian i dokonania rekonfiguracji struktur, które ukształtowały ich działanie. Owa rekonfiguracja może się dokonać pod wpływem napięcia wywołanego przez określoną koniunkturę, które wymusi modyfikację schematu działania. Akceptacja tej modyfikacji doprowadza do zmian w schematycznych elementach struktury i tym samym umożliwia dopasowanie się do zmieniającej się rzeczywistości³⁵.

³³ Johnson-Hanks, Bachrach, Morgan, Kohler, *Understanding*, 2.

³⁴ Johnson-Hanks, „What Kind”, 11–17.

³⁵ Tamże, 14; Johnson-Hanks, Bachrach, Morgan, Kohler, *Understanding*, 1, 6–7.

Teoria działania koniunkturalnego, podążając za koncepcją W.H. Sewella, a wcześniej A. Giddensa, wskazuje, że nie można dokonać obiektywnego wyboru, gdyż ten jest zawsze pochodną kultury. Człowiek ograniczony jest schematami myślenia przyswajanymi w procesie uspołecznienia, które następnie reprodukuje w swoim działaniu.

Ten punkt widzenia umożliwia spojrzenie na decyzje rozwodowe szlachty pomorskiej z zupełnie innej perspektywy. Uznać je bowiem można za element struktury obecny w jej życiu już od XVI wieku, co zresztą potwierdzają również zawarte w kronikach informacje odnotowujące rozwody wśród przedstawicieli tego stanu przynajmniej od wieku XVII. Nałożenie się wielu kontekstów z różnych sfer życia powodowało, że przez pokolenia formowały się schematy, poprzez które sytuacje kryzysowe w małżeństwie interpretowane były jako przesłanka do rozwodu. Sankcjonowały je rozpady związków przedstawicieli miejscowej elity, które nie zawsze wynikały z troski o przyszłość dóbr czy rodu. Reprodukowane przez przedstawicieli kolejnych generacji stały się częścią „szlacheckości”, która, będąc źródłem prestiżu stwarzającego przepaść między szlachtą a innymi stanami społecznymi, stanowiła też swego rodzaju przyzwolenie na postawy behawioralne, które z punktu widzenia dziewiętnastowiecznej moralności były piętnowane. Także podporządkowanie polityki małżeńskiej właścicieli ziemskich dążeniu do wzmocnienia pozycji ekonomicznej swoich dóbr tylko pozornie sprzyjało trwałości mariażu, gdyż brak potomka stanowił – jak wskazują kroniki – przesłankę do jego rozwiązania. Wydaje się zresztą, że troska o własność, postrzegana jako imperatyw działania, jest raczej interpolacją zachowań przedstawicieli tego stanu z końca XIX wieku niż rzeczywistością przełomu XVIII i XIX stulecia, podobnie jak i przekonanie o przestrzeganiu surowego systemu wartości przez szlachtę osiemnastowieczną. To raczej konstrukcja wypływająca z narracji kronik pisanych z określonym programem społecznym niż rekonstrukcja przeszłości, zwłaszcza że podważana przez przytaczane zdarzenia demograficzne.

Rozwody wśród szlachty pomorskiej – tak jak to miało miejsce wśród szlachty brandenburskiej – nie były sporadyczne, a splot kontekstów, który im towarzyszył, nie zawsze wynikał z racjonalnych przesłanek. Niekiedy był skutkiem z towarzyszących relacjom małżeńskim emocji, które mogły prowadzić do decyzji rozwodowych, niezależnie od ich społecznej recepcji, gdyż stanowiły one kulturową reprodukcję możliwych do realizacji wariantów zachowań. Będąc nieuświadomionymi przesłankami myślenia zbiorowego, miały wpływ także na kobiety, które, mając oparcie w rodzinie czy dysponując własnym majątkiem, mogły dążyć do przerwania nieszczęśliwego mariażu, by szukać spełnienia w kolejnym.

Konkludując powyższe rozważania trzeba podkreślić, że utrzymujące się w literaturze przedmiotu poglądy na temat skali i przyczyn rozwodów protestanckich pomorskich szlacheckich posiadaczy ziemskich w końcu XVIII i na początku XIX

wieku należałoby przynajmniej częściowo zweryfikować. Kompleksowe badania demograficzne zapewne potwierdzą to, co sugerują genealogiczno-historyczne kroniki rodów, a mianowicie, że rozwody wśród szlachty nie były pojedynczymi zdarzeniami. Otwierała do nich drogę zarówno teologia protestancka, jak i obowiązujące wówczas prawo świeckie. W mentalności kolektywnej szlachty pomorskiej nie były więc piętnujące i to zarówno w odniesieniu do mężczyzn, jak i do kobiet. Decyzje rozwodowe podejmowano w różnych okolicznościach. Krok ten w równym stopniu uzasadniała na przykład rozrzutność żony, brak dziedzica, jak i „nieszczęśliwe małżeństwo”, niezależnie od tego, co kronikarz rozumiał pod tą formułą. Oznacza to, że w jednym szeregu stawiane były zarówno powody, które należałoby uznać za racjonalne, bo wynikające z dążenia do zabezpieczenia interesów rodziny, jak i takie, które, odnosząc się do sfery uczuć, wskazywały na ograniczone znaczenie trwałości małżeństwa w katalogu cnót szlacheckich. Skomplikowana sytuacja polityczna i gospodarcza Pomorza w omawianym okresie, przenikające tam nowe prądy kulturowe stanowiły splot kontekstów, które mogły mieć wpływ na rozpad małżeństw. Jednak z perspektywy teorii działania koniunkturalnego kluczową rolę odegrało włączenie rozwodów w struktury mentalne szlachty, przez co stały się one kulturowo sankcjonowanym schematem działania. Okoliczności te stawiają w innym świetle teksty kronik. Część informacji o rozwodach członków rodów, jak i wywodzących się z nich córek, nie jest bowiem komentowana ani nawet osadzona w czasie. Dotyczy to zwłaszcza osób z pokoleń młodszych, a więc chronologicznie bliższych kronikarzowi, na których temat powinien mieć wyczerpujące informacje. Można więc hipotetycznie przyjąć, że omawiane piśmiennictwo, konstruując na przełomie XIX i XX wieku wzorec „prawdziwego szlachcica”, starało się „wbudować” pomorskich przedstawicieli tego stanu w wyznaczone ramy. Przemilcza w związku z tym lub marginalizuje te elementy biografii, które stały w sprzeczności z ówczesną moralnością i konserwatywnym obliczem szlachty w tym okresie, pielęgnującej tradycje rodzinne oraz swój dawny rodowód jako fundamenty stanowej tożsamości.

Bibliografia

Źródła

- Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, I HA, Rep. 84a, Nr 49034, k. 3.
[Bonin von, Udo.] *Geschichte des Hinterpommerschen Geschlechts von Bonin bis zum Jahre 1863*. Berlin: Verlag der Königlichen Geheimen Ober-Hofbuchdruckerei, 1864.
Glasenapp von, E. *Vollständige Genealogie des alt-hinterpommerschen Geschlechts der Erb-, Burg- und Schlossgesessenen von Glasenapp*. Berlin: Vossische Buchhandlung, 1897.
Kameke-Cratzig von, Fritz. *Beiträge zur Geschichte der Familie von Kameke*. Cöslin: C.G. Hendefß, 1892.

- Kypke, H. *Geschichte des Geschlechts von Kleist*. 3. Theil, 2. Abtheilung: *Tychow-Dubberower Linie*. Berlin: Schindler, 1882.
- Kypke, H., *Geschichte des Geschlechts von Kleist*. 3. Theil, 3. Abteilung: *Muttrin-Damenschen Linie*. Berlin: Schindler, 1885.
- Lettow von, Hermann. *Beiträge zur Geschichte des Geschlechtes von Lettow-Vorbeck*. *Gesammelt und im Auftrage der Familie*, 2. Theil: *Genealogie*. Stolp, 1882.
- Schmidt, Berthold. *Geschichte des Geschlechts von Maltzan und von Maltzahn*. 2. Abteilung, 4. Band: *Aus dem 18. bis 20 Jahrhundert. Im Auftrag des Geschlechts*. Schleiz, 1926.
- Schmidt, Georg. *Die Familie v. Manteuffel (Stamm Poplow des Pommerschen Geschlechts)*. Berlin: Kommissionsverlag von J.A. Stargardt, 1913.
- Sieben Jahrhunderte Flemmingscher Chronik. Eine Festgabe zum Jahre 1909. Herausgegeben im Auftrage der Familie*, 1. Band: *Personengeschichte des burg-und schlossgessenen Geschlechts derer von Flemming*. Goerlitz: 1909.
- Wartensleben von Graf, Julius. *Nachrichten von dem Geschichte der Grafen von Wartensleben*. 2. Theil: *Biographische Nachrichten*. Berlin: Albert Nauck und Comp, 1858.
- Wegner, L. *Familien Geschichte der von Dewitz*. In *Selbstverlag der Familie*, 1. Band. Naugard, 1868.

Opracowania

- Berdahl, Robert M. *The Politics of The Prussian Nobility. The Development of a Conservative Ideology 1770–1848*. Princeton: Princeton University Press, 1988.
- Bernardi, Laura. *An Introduction to Anthropological Demography*. MPIDR Working Paper 2007-031. Rostock: Max Planck Institute for Demographic Research, 2007. Dostęp 9.09.2018. <https://www.demogr.mpg.de/papers/working/wp-2007-031.pdf>.
- Blasius, Dirk. „Bürgerliche Rechtsgleichheit und die Ungleichheit der Geschlechter. Das Scheidungsrecht im historischen Vergleich“. W: *Bürgerinnen und Bürger. Geschlechterverhältnisse im 19. Jahrhundert*, red. Ute Frevert. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1988.
- Blasius, Dirk. *Ehescheidung in Deutschland 1794–1945*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1987.
- Brunet, Guy, Alain Bideau. „Démographie historique et généalogie“. *Annales de Démographie Historique* 2 (2000): 101–110.
- Buchsteiner, Ilona. „Pommerscher Adel im Wandel des 19. Jahrhunderts“. *Geschichte und Gesellschaft* 25 (1999): 342–374.
- Cybal-Michalska, Agnieszka. „Podmiot i struktura społeczna w teorii A. Giddensa – rekonstrukcja i krytyka“. *Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja* 62 (2013), 2: 7–31.
- Dieterich, Hartwig. *Das protestantische Eherecht in Deutschland bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts*. München: Claudius Verlag, 1970.
- Dupâquier, Jacques. „Genealogia i demografia historyczna“. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny* 43 (1981), 4: 313–322.

- Frątczak, Ewa. „Rodzina: refleksje nad zmianą i jej kontekstem teoretycznym”. W: *O racjonalną politykę rodzinną. Rodzina formacją niezastąpioną? Księga Jubileuszowa Profesor Bożeny Balcerzak-Paradowskiej*, red. Marek Bednarski, Zofia Czepulis-Rutkowska, Dorota Głogosz, 28–44. Warszawa: Centrum Partnerstwa Społecznego „Dialog” im. Andrzeja Bączkowskiego, 2017.
- Frątczak, Ewa. Monika Młynarska. „Badania jakościowe na użytek demografii”. *Studia Demograficzne* 152 (2007), 2: 3–22.
- Frevort, Ute. *Mąż i niewiasta. Niewiasta i mąż. O różnicach płci w czasach nowoczesnych*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen, 1997.
- Gleixner, Ulrike. „Geschlechtergeschichte verändert Geschichtsbilder: Das zweifache Leben der *Effi Briest*”. W: *Faltenwürfe der Geschichte. Entdecken, entziffern, erzählen*, red. Sandra Maß, Xenia von Tippelskirch, 366–384. Frankfurt–New York: Campus Verlag, 2014.
- Guzowski, Piotr. „Demografia rodziny szlacheckiej w świetle najnowszych badań genealogicznych”. *Przeszłość Demograficzna Polski* 20 (2001): 7–23.
- Johnson-Hanks, Jennifer A., Christine A. Bachrach, Philip S. Morgan, Hans-Peter Kohler. *Understanding Family Change and Variation: Toward a Theory of Conjunctural Action*. Dordrecht: Springer, 2011.
- Johnson-Hanks, Jennifer. „What Kind of Theory for Anthropological Demography?” *Demographic Research* 16 (2007): 1–26.
- Kulesza-Woroniecka, Iwona. *Rozwody w rodzinach magnackich w Polsce w XVI–XVIII wieku*. Poznań–Wrocław: Wydawnictwo Historyczne, 2002.
- Menning, Daniel. *Standesgemäße Ordnung in der Moderne. Adlige Familienstrategien und Gesellschaftsentwürfe in Deutschland 1840–1945*. München: Oldenbourg Verlag, 2014.
- Paletschek, Sylvia. „Adelige und Bürgerliche Frauen (1770–1870)”. W: *Adel und Bürgerium in Deutschland 1770–1848*, red. Elisabeth Fehrenbach, 159–185. München: Oldenbourg Verlag, 1994.
- Reif, Heinz. *Adel im 19. und 20. Jahrhundert*. München: Oldenbourg Verlag, 1999.
- Schiller, René. *Vom Rittergut zum Grossgrundbesitz. Ökonomische und soziale Transformationsprozesse der ländlicher Eliten in Brandenburg im 19. Jahrhundert*. Berlin: Akademie Verlag, 2003.
- Sewell, Jr. William H. „A Theory of Structure: Duality, Agency and Transformation”. *American Journal of Sociology* 98 (1992), 1: 1–29.
- Stępiński, Włodzimierz. „Procesy integracyjne w obrębie rodów szlacheckich na Pomorzu Zachodnim”. W: *Rodzina pomorska*, red. Józef Borzyszkowski, 170–189. Gdańsk: Nadbałtyckie Centrum Kultury, Instytut Kaszubski, 1999.
- Szołtysek, Mikołaj. „Antropologiczna demografia, demograficzna antropologia. W stronę hybrydalnych obszarów badawczych”. *Lud. Organ Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego i Komitetu Nauk Etnologicznych* 90 (2006): 177–191.
- Szołtysek, Mikołaj. „Czy antropologia »odkupi« demografię?”. *Historyka. Studia Metodologiczne* 35 (2005): 171–183.

- Szołtysek, Mikołaj. „Od strategii przetrwania do międzypokoleniowej wymiany – perspektywa antropologiczna w badaniach nad rodziną, gospodarstwem i pokrewieństwem”. *Przeszłość Demograficzna Polski* 23 (2002): 143–163.
- Szudra, Dariusz. „Kryzys małżeństwa a I wojna światowa na przykładzie rozwodów w Prusach, z uwzględnieniem tzw. Wielkiego Niemieckiego Wschodu”. W: *Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku. Struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze*, red. Cezary Kuklo, 531–572. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2008.
- Szultka, Zygmunt. „Dynamiczne przeobrażenia wsi i rolnictwa w drugiej połowie XVIII i początkach XIX wieku”. W: *Historia Pomorza*, red. Gerard Labuda. T. 2: do roku 1815, cz. 3: *Pomorze Zachodnie w latach 1648–1815*, 567–653. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2003.
- Szultka, Zygmunt. „Stosunki religijne i kościelne”. W: *Historia Pomorza*, red. Gerard Labuda, T. 2: do roku 1815, cz. 3: *Pomorze Zachodnie w latach 1648–1815*, 842–874. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2003.
- Szultka, Zygmunt, Alfred Wielopolski. „Wpływ wydarzeń politycznych na sytuację na Pomorzu Zachodnim”. W: *Historia Pomorza*, red. Gerard Labuda, T. 2: do roku 1815, cz. 3: *Pomorze Zachodnie w latach 1648–1815*, 749–786. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2003.
- Treskow von, Rüdiger. „Adel in Preußen: Anpassung und Kontinuität einer Familie 1800–1918”. *Geschichte und Gesellschaft* 17 (1991): 344–369.
- Wienfort, Monika. *Der Adel in der Moderne*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2006.
- Wienfort, Monika. *Verliebt, Verlobt, Verheiratet. Eine Geschichte der Ehe seit der Romantik*. München: C.H. Beck, 2014.
- Wrzosek, Wojciech. „Po co nam badania nad *mentalité*?” W: *Historia – mentalność – tożsamość. Studia z historii, historii historiografii i metodologii historii*, red. Karolina Polasik-Wrzosek, Wojciech Wrzosek, Leonid Zaskilniak, 369–371. Poznań: Instytut Historii UAM, 2010.

Decyzje rozwodowe szlachty pomorskiej w II połowie XVIII i na początku XIX wieku. Perspektywa antropologiczna

Streszczenie

W artykule odniesiono się do wyników badań na temat rozwodów protestanckiej szlachty pomorskiej z tzw. Pomorza pruskiego na przełomie XVIII i XIX wieku. Na podstawie informacji zawartych w genealogiczno-historycznych kronikach rodów ustalono, wbrew utrzymującemu się w literaturze przekonaniu, że rozpady małżeństw szlacheckich nie należały do rzadkości. Rozwodzili się zarówno właściciele ziemscy, jak i szlachta nieposiadająca włości, najczęściej oficerowie. Założenia teologii protestanckiej obowiązujące na Pomorzu od XVI wieku stwarzały także i kobietom możliwość wystąpienia

z wnioskiem o rozwód. Potwierdziło to liberalne pod tym względem Powszechne Pruskie Prawo Krajowe, które obowiązywało na badanym obszarze od końca XVIII wieku. Zastosowanie perspektywy antropologicznej i wykorzystanie założeń teorii działania koniunkturalnego pozwoliło ustalić, że rozwody były akceptowanym przez szlachtę sposobem na zakończenie małżeństwa i reprodukowanym przez następne pokolenia schematem. Stało się tak za sprawą włączenia rozwodów do kolektywnej mentalności tego stanu. Decyzje rozwodowe determinowała więc kultura, co oznacza, że nie były zracjonalizowane, a do ich powzięcia prowadził stan emocjonalny małżonków.

An Anthropological Perspective on Divorce Decisions Taken by Pomeranian Nobility in the Second Half of the 18th and the Early 19th Century

Summary

The article refers to research findings on divorces occurring among Protestant nobility in what was known as Prussian Pomerania, at the turn of the 19th century. Information extracted from family and historical chronicles allowed us to establish that, contrary to views expressed in the subject literature, marriage breakdowns were not uncommon. Divorces were obtained by both landowners and landless nobility, and most often by officers. From the 16th century onwards, the principles of Protestant theology also created the opportunity for women to file for divorce. It was then confirmed by the, liberal in this respect, General State Law for the Prussian States that was in force in this area from the end of the 18th century. Employing an anthropological perspective and the principles of the theory of conjunctural action allowed us to establish that ending a marriage by divorce was a way that was accepted by nobility, and a model followed by the next generations as divorces entered the collective consciousness of that social class. Divorce decisions were therefore determined by the culture, which means that they were not rationalized, but instead driven by the emotions of the spouses.